

Ο καταμερισμός των έργων στους Sir William Petty και Adam Smith και το αρχαιοελληνικό υπόβαθρό τους

*Χρήστος Μπαλόγλου**

Sir William Petty

Σκοπός του παρόντος δοκιμίου είναι να περιγράψει αφενός τη συνεισφορά του Sir William Petty (1623-1687) και του Adam Smith (1723-1790) στο φαινόμενο του καταμερισμού των έργων και αφετέρου να δείξει την επίδρασή τους από την αρχαιοελληνική διανόηση, ιδιαίτερα από τους Ξενοφώντα (435-355/4) και Πλάτωνα (428-348).

Σύμφωνα με τον Petty η αξία ενός αγαθού πηγάζει από το συνδυασμό στην παραγωγή εργασίας και φύσεως· επιγραμματικά γράφει ο Petty:

«Η εργασία είναι ο πατέρας και το ενεργό στοιχείο του πλούτου, όπως η γη είναι η μητέρα»¹.

Επειδή ακριβώς η εργασία παίζει σημαντικό ρόλο στην παραγωγή του πλούτου, διερευνά τα αίτια εκείνα που οδηγούν στην αύξηση της παραγωγής και στην ποιοτική βελτίωση του προϊόντος. Ο καταμερισμός των έργων για τον Petty είναι η αιτία δημιουργίας μεγάλων πόλεων, κάτι που ενθαρρύνει στη συνέχεια τη δημιουργία και συγκρότηση μεγάλων εργαστηρίων· η ύπαρξη

* Διδάκτωρ Οικονομικών.

μεγάλων εργαστηρίων θα έχει ως συνέπεια το μεγάλο κέρδος². Ένα μεγάλο και εξοπλισμένο εργαστήριο συνεπάγεται πολλές εργασίες, που διαιρούνται σε όσο το δυνατό περισσότερο τμήματα, έτσι ώστε η εργασία του τεχνίτη να είναι εύκολη και απλή³. Για να υποστηρίξει το επιχείρημα του ο Petty αναφέρει πως:

«κατά την κατασκευή ενός ρολογιού, εάν ένας κατασκευάσει τους τροχούς, άλλος το ελατήριο, άλλος χαράξει τον πίνακα των ωρών και άλλος κάνει τα κουτιά, τότε το ρολόγι θα είναι καλύτερο και φθηνότερο, παρά εάν όλη η εργασία γινόταν από ένα άτομο»⁴.

Πού μπορεί όμως να εμφανισθεί μια τέτοιου είδους παραγωγική διαδικασία;

«Και παρατηρούμε», γράφει ο Petty, «στις πόλεις, και στις οδούς μιας μεγάλης πόλεως, όπου όλοι οι κάτοικοι ασχολούνται σχεδόν με μια τέχνη, ειδικά σ' αυτούς τους τόπους, ένα αγαθό, μπορεί να είναι κατασκευασμένο καλύτερα και φθηνότερα από οπουδήποτε αλλού»⁵.

Ο Petty αναγνωρίζει την υπεροχή του ειδικευμένου εργάτη, που έχει ως αποτέλεσμα καλύτερο και φθηνότερο προϊόν· παράλληλα, δεν παραλείπει να αναφέρει πως ο καταμερισμός των έργων εξαρτάται από το μέγεθος της αγοράς, ενώ τονίζει και το κέρδος, το οποίο θα αποκομίσει μια μεγάλη βιοτεχνική μονάδα. Κατά συνέπεια ο Petty, πλην του ποιοτικού στοιχείου, εισάγει και το ποσοτικό, δηλαδή φθηνότερο προϊόν και μεγαλύτερα κέρδη.

Η άποψη του Petty, ότι ο καταμερισμός των έργων εξαρτάται από το μέγεθος της αγοράς, δεν είναι νέα. Παρουσιάστηκε και διερευνήθηκε κατ' αρχήν από τον Ξενοφώντα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση του φαινομένου του καταμερισμού των έργων, «που είναι μια από τις πρώτες και σημαντικότερες γενικεύσεις στην ιστορία της οικονομικής σκέψευς»⁶, καθώς και η σύνδεσή του και το μέγεθος της πόλεως.

Η περιγραφή του φαινομένου του καταμερισμού των έργων γίνεται στην «Κύρου Παιδεία», όπου λαμβάνει αφορμή από τα εδέσματα των βασιλέων, τα οποία σύμφωνα προς τη διαπίστωσή του, είναι πιο εύγεστα από τα αντίστοιχα των κοινών ανθρώπων. Δράττεται έτσι της ευκαιρίας και αναπτύσσει τις απόψεις του για τον καταμερισμό των παραγωγικών έργων.

Συγκρίνει ο Ξενοφών τα εδέσματα των βασιλέων με τις τέχνες των μεγάλων αστικών κέντρων. Και τα δύο είναι προϊόντα ύψιστου βαθμού τελειότητας. Στις μικρές πόλεις όμως συμβαίνει

το αντίθετο. Εδώ, τα διάφορα αγαθά που ικανοποιούν τις ανθρώπινες ανάγκες δεν είναι ποιοτικά τέλεια. Αυτό εξηγείται από το γεγονός, πως στις μικρές πόλεις το αυτό πρόσωπο επιδίδεται ταυτόχρονα σε πολλές εργασίες: κατασκευάζει κλίνες, άροτρα, τραπέζια, θύρες. Είναι φυσικό οι τεχνίτες αυτοί να μην εκτελούν πολύ καλά τις εργασίες τους, γιατί δεν είναι δυνατό το αυτό πρόσωπο να είναι επιδέξιος τεχνίτης σε πολλές τέχνες. Στις μεγάλες πόλεις αντίθετα, όπου η αγορά είναι αρτιότερα οργανωμένη και υπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση αγαθών απ' ό,τι στις μικρότερες, τα άτομα ειδικεύονται σε μια μόνο παραγωγική εργασία, η οποία διαιρείται και υποδιαιρείται ανάλογα με τις ανάγκες. Στα αστικά κέντρα οι τεχνίτες περιορίζονται σε μικρό μέρος της παραγωγικής διαδικασίας, όπως την υποδηματοποιία, όπου άλλος κατασκευάζει

«άνδρεία, ὁ δὲ γυναικεία (sc. υποδήματα) [...] ὁ μὲν νευρορφῶν [...], ὁ δὲ σχίζων, ὁ δὲ χιτώνας μόνον συντέμνων...»⁷.

Το προϊόν που παράγεται με αυτό τον τρόπο είναι τεχνικά άρτιο και η παραγωγή του λαμβάνει χώρα σε σύντομο χρονικό διάστημα⁸. Παράλληλα, βελτιώνεται η ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος. Το ποιοτικό στοιχείο τονίζεται και προβάλλεται ιδιαίτερα κατά την ανάλυση του καταμερισμού των έργων από τον Ξενοφώντα.

Αναφορικά με τη σύγκριση Petty και Ξενοφώντος, θα πρέπει να σημειώσουμε, πως ο ιρλανδικής καταγωγής Άγγλος συγγραφέας δίνει έμφαση και στο ποσοτικό στοιχείο, εκτός από το ποιοτικό· αντίθετα το στοιχείο του κέρδους δεν απασχόλησε τον Αθηναίο ιστορικό.

Πίνακας 1 Καταμερισμός της εργασίας και μέγεθος της αγοράς κατά τους Ξενοφώντα και Petty.

Ξενοφών	Petty
«έν δὲ ταῖς μεγάλαις πόλεσιν διὰ τὸ πολλοὺς ἐκάστου δεῖσθαι ἀρκεῖ καὶ μία ἐκάστῳ τέχνη εἰς τὸ τρέφεσθαι».	«Παρατηρούμε ότι στις μεγάλες πόλεις, και στις οδοὺς μιας μεγάλης πόλεως, όπου ὅλοι οι κάτοικοι ασχολοῦνται σχεδόν ο καθένας με μια τέχνη, το προϊόν είναι κατασκευασμένο καλύτερα και φθηνότερα».

Πηγή: Ξενοφώντος, *Κύρου Παιδεία* Η II, 5.

W. Petty, «Another Essay in Political Arithmetick concerning the Growth of the City of London», σε C.H. Hull (επιμ.), *The Economic Writings of Sir William Petty*, τόμ. Β', Cambridge 1889, σελ. 473.

Ο πίνακας (1) παρουσιάζει τη διαφορετική και παράλληλη προσέγγιση των δύο συγγραφέων στο φαινόμενο του καταμερισμού των έργων και την εξάρτησή του από το μέγεθος της αγοράς.

Σε άλλο έργο του αναλύει ο Petty την παραγωγική διαδικασία και τον καταμερισμό των έργων στην υφαντουργία· στο συγκεκριμένο αυτό παράδειγμα, ο Petty αναγνωρίζει την μεγαλύτερη απόδοση που συνεπάγεται ο καταμερισμός των έργων:

«Το ύφασμα θα παράγεται φθηνότερα, όταν ένας ξαίνει, άλλος γνέθει, άλλος υφαίνει, άλλος το αποχωρίζει, άλλος το λειαίνει, άλλος το πιέζει και το συσκευάζει, παρά όταν όλες οι λειτουργίες που μνημονεύθηκαν εκτελούνται αδέξια από το ίδιο χέρι»⁹.

Με τον τρόπο αυτό ο Petty υπογραμμίζει, ότι η μεγαλύτερη επιδεξιότητα και το χαμηλότερο κόστος αποτελούν συνέπεια του καταμερισμού των έργων¹⁰. Μια παρόμοια αναλυτική περιγραφή του φαινομένου του καταμερισμού των έργων απαντάται και στον Πλάτωνα. Το σχετικό χωρίο ανευρίσκεται στον *Πολιτικό*¹¹ και αναγνωρίσθηκε αρχικά, χωρίς ν' αναλυθεί εκτενέστερα από τον J. Bonar¹². Την υφαντική, την παραγωγική διαδικασία της οποίας περιγράφει ο Πλάτων, οφείλουμε να τη διαιρέσουμε σε τμήματα και αυτά σε μικρότερα:

«Τι δῆτα, οὐ, καθάπερ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν τέμνοντες μέρη μερῶν ἕκαστον διηρούμεθα, καὶ νῦν περὶ ὑφαντικὴν ταύτων τοῦτ' ἐδράσαμεν...»¹³.

Το απόσπασμα αυτό είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο, γιατί αναφέρεται η έκφραση

«μέρη μερῶν ἕκαστον διηρούμεθα»,

σύμφωνα με την οποία φαίνεται ότι ο σύγχρονος όρος «καταμερισμός των έργων», που υποστηρίζεται ότι πρωτοεισήχθη από τον Ολλανδό γιατρό Bernard de Mandeville (1670-1733)¹⁴, οφείλει την προέλευσή του στον Πλάτωνα.

Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε, πως μια ανάλογη περιγραφή του καταμερισμού των έργων στην υφαντική μας παραδίδει και ο Ιπποκράτης. Στη βιομηχανία ερίου υπήρχαν οι

«έριοπλῦται», οι «ξᾶνται», οι «γναφεῖς», οι οποίοι «λακτίζουσι, κόπτουσι, ἔλκουσι, λυμαινόμενοι ἰσχυρότερα ποιήουσιν, κείροντες τὰ ὑπερέχοντα καὶ παραπλέκοντες»¹⁵.

Ο Πίνακας (2) παρουσιάζει συγκριτικά την περιγραφή της παραγωγικής διαδικασίας στην υφαντουργία, όπως αυτή αναπαριστάνεται από τους Πλάτωνα και Petty.

Πίνακας 2 Η παραγωγή υφάσματος στους Πλάτωνα και Petty. Ο καταμερισμός των έργων στην υφαντουργία.

Πλάτων	Petty
1 διήθηση	ένας ξαίνει
2 κοσκίνισμα	ένας γνέθει
3 λήχνισμα	άλλος το υφαίνει
4 αποχωρισμός	άλλος το αποχωρίζει
5 ξάνση	άλλος το λειαίνει
6 κτένισμα	άλλος το πιέζει
7 ύφανση με την κερκίδα	άλλος το συσκευάζει

Πηγή: Πλάτωνος, *Πολιτικός* 281A-283B.

Πλάτωνος, *Σοφιστής* 226B.

W. Petty, «Political Arithmetick», σε C.H. Hull (επιμ.), *The Economic...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 260.

Δεν μπορούμε ανεπιφύλακτα να υποστηρίξουμε, ότι ο Petty έλαβε το παράδειγμα της υφαντουργίας αποκλειστικά και μόνο από τον Πλάτωνα ή τον Ιπποκράτη· κι αυτό γιατί ο πατέρας του Petty ήταν υφαντουργός και είναι κάτι περισσότερο από πιθανόν, σχεδόν βέβαιο, πως ο Petty γνώριζε τις λεπτομέρειες της παραγωγικής διαδικασίας στην υφαντουργία από «πρώτο χέρι».

Ένα άλλο σημείο που χρήζει προσοχής είναι τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί ο Petty για την περιγραφή του καταμερισμού των έργων:

«each manufacture will be divided into as many parts as possible».

Παρόλο που το παραπάνω απόσπασμα δεν εισάγει τον όρο «division of labour», περιγράφει ικανοποιητικά τον σύγχρονο αυτό όρο¹⁶. Δυστυχώς όμως, η συνεισφορά αυτή του Petty στην περιγραφή του φαινομένου του καταμερισμού των έργων δεν έχει μέχρι σήμερα σε όλη της την έκταση αναγνωρισθεί¹⁷.

Adam Smith και Πλάτωνας

Ο Adam Smith πριν εξετάσει τα αίτια που οδηγούν στον καταμερισμό των έργων, διερευνά τα τέσσερα στάδια της εξελίξεως για τη δημιουργία μιας συγκροτημένης κοινωνίας, όπου ο καθένας θ' αφιερώνεται σ' ένα συγκεκριμένο επάγγελμα και θ' ανταλλάσσει τα προϊόντα της εργασίας του με τους συνανθρώπους του.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή –γνωστή ως «four stages theory»¹⁸– ο άνθρωπος, κατά το πρώτο στάδιο, θρискόταν σε μια πρωτόγονη κατάσταση και ζούσε από το κυνήγι ή την αλιεία, καθώς επίσης και από την συλλογή των καρπών. Σε μεταγενέστερο στάδιο ο άνθρωπος ασκεί νομαδική ζωή, ενώ στο τρίτο στάδιο αρχίζει να επιδίδεται στη γεωργία, σχηματίζονται μεγαλύτερες ομάδες και καλλιεργούνται οι υπώρειες των βουνών· τέλος στο τέταρτο στάδιο αναπτύσσεται η ανταλλαγή των αγαθών και η ανάγκη για τον καταμερισμό της εργασίας¹⁹.

Υποστηρίχθηκε η άποψη πως οι Α. Turgot (1727-1781) και Α. Smith υπήρξαν οι αρχαιότεροι συγγραφείς στην ιστορία των οικονομικών ιδεών που πρωτοδιατύπωσαν μια θεωρία που εξηγεί την ανθρώπινη περιοδική κοινωνικοοικονομική εξέλιξη²⁰. Μια εμβριθέστερη όμως έρευνα στην αρχαία ελληνική γραμματεία αποδεικνύει, ότι παρόμοια θεωρία είχε διατυπώσει και ο Πλάτων²¹. Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία που περιγράφεται κατά τη σύσταση της οργανωμένης κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή αποτελείται από τέσσερα στάδια.

Ένας κατακλυσμός εξαφάνισε το ανθρώπινο γένος, εκτός από «κάποιους ορεινούς και νομάδες ποιμένες που διέσωσαν στις κορυφές των βουνών μερικές σπίθες από το ανθρώπινο γένος»²². Την εποχή αυτή,

«βασίλευε μια απέραντη και τρομακτική ερημιά, πολυπληθείς εκτάσεις έμεναν χωρίς κατοίκους και, επειδή είχαν εξαφανισθεί τα άλλα ζώα, τα λίγα κοπάδια των βοδιών και των κατσικιών που τυχαία διασώθηκαν, αραιά και αυτά, αποτελούσαν στην αρχή το μοναδικό μέσο επιβιώσεως των ανθρώπων»²³.

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα του πρώτου αυτού σταδίου του προεργασιακού βίου της ανθρωπότητας ήταν η έλλειψη πολέμων και στάσεων²⁴. Δεν υπήρχε λόγος να έλθουν σε σύγκρουση, αφού πτωχοί ήσαν, ούτε μπορούσαν να γίνουν πλούσιοι, αφού τους έλειπε το χρυσάφι και το ασήμι που δεν υπήρχε

εκείνο τον καιρό²⁵.

Στο δεύτερο στάδιο του βίου της ανθρωπότητας αρχίζει η καταργασία των μετάλλων και η κατασκευή κατοικιών, κλινοσκεπασμάτων και ενδυμάτων. Παράλληλα, τα βοσκήματα αποτελούσαν την κυριότερη, αν όχι τη μοναδική τροφή των ανθρώπων²⁶.

Κατά το τρίτο στάδιο –μετά από παρέλευση πολλών γενεών, όπως σημειώνεται²⁷– επιδίδονται στη γεωργία καλλιεργώντας τις υπώρειες των βουνών²⁸ και αρχίζουν να ζουν σε «συνοικισμούς και οικογένειες, στις οποίες ήσαν αρχηγοί οι γεροντότεροι»²⁹. Στο στάδιο αυτό κατασκευάζουν ως περιφράγματα αγκαθωτά περιτειχίσματα αντί για τείχη για προφύλαξη από τα θηρία³⁰ αποτελώντας μια «κοινή και μεγάλη [...] οικίαν»³¹.

Στο τέταρτο και τελευταίο στάδιο ιδρύονται οι πόλεις³². Στις πόλεις αυτές θα εγκαθιδρυθούν τα διάφορα πολιτεύματα³³. Η ίδρυση της πόλεως είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που ξεκινά από τον πρωτόγονο τρόπο διαβίωσης του ανθρώπου³⁴.

Η διερεύνηση και περιγραφή των τεσσάρων σταδίων εξελίξεως για τη σύσταση της πόλεως γίνεται από τον Smith³⁵ κατά παρόμοιο με τον Πλάτωνα τρόπο. Ο Σκώτος φιλόσοφος και οικονομολόγος θ' αναφερθεί ιδιαίτερα στη διαφορά του καταμερισμού των έργων που υφίσταται ανάμεσα σε μια πρωτόγονη και σε μια προηγμένη κοινωνία, όπου έχουν διαφοροποιηθεί τα επαγγέλματα:

«Δεν θα ήταν καθόλου δύσκολο να εξηγήσει κανείς πως ικανοποιούνται καλύτερα οι ανάγκες σε μια πολιτισμένη κοινωνία, όπου υπάρχουν όλες οι ευκολίες και τα απαραίτητα αναγκαία στη ζωή απ' ό,τι σε μια βάρβαρη και μοναχική πολιτεία, όπου κάθε άτομο είναι αναγκασμένο μόνο του να προωθεί και να βρίσκει λύσεις»³⁶.

Στις παραδόσεις του στο Εδιμβούργο περιγράφει τις συνθήκες διαβίωσης των πρωτόγονων λαών και σημειώνει πως ο προηγμένος καταμερισμός των έργων είναι φαινόμενο μεταγενέστερο της καλλιέργειας της γης. Με τη βελτίωση των μέσων αρρώσεως και καλλιέργειας μπορεί να συντηρηθεί ένας μεγαλύτερος αριθμός ατόμων στο ίδιο μέρος. Αυτό θα έχει ως συνέπεια

«την επέκταση της αγοράς. Ο σιδηρουργός, ο οικοδόμος, ο υφαντής και ο ράπτης δε θα βρουν ως ενδιαφέρον να ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης, αλλά ν' ανταλλάσσουν με το γεωργό τα προϊόντα που παράγουν. Ο γεωργός πολύ σύντομα θ' αναγνωρίσει ότι δεν έχει ενδιαφέρον γι' αυτόν

να διακόπτει την ασχολία του υφαίνοντας ρούχα για την οικογένειά του, κατασκευάζοντας ή φτιάχνοντας τα διάφορα τμήματα των εργαλείων του ή τα έπιπλα του σπιτιού του, αλλά να καλέσει για βοήθεια άλλους επαγγελματίες, τους οποίους θα ανταμείβει με σιτάρι και βοδινό κρέας»³⁷.

Παρόμοια σκέψη θα εκφράσει αναλυτικότερα στο *Wealth of Nations*³⁸, όπου εκεί φαίνεται εναργέστερα πως ο καταμερισμός των έργων είναι μια φάση στη διαδικασία εξελίξεως από τις πρωτόγονες κοινωνίες ως τη συγκρότηση οργανωμένων πόλεων με διαφοροποιημένα επαγγέλματα³⁹. Υποστηρίζει πως η ανάγκη της ανταλλαγής έχει ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό των έργων. Στην περίπτωση αυτή, ο καταμερισμός των έργων έπεται της ανταλλαγής των αγαθών⁴⁰.

Ο κοινωνικός καταμερισμός των έργων που διερευνήθηκε από τον Smith έτυχε κατ' αρχήν της προσοχής του Πλάτωνος. Σύμφωνα με τον Αθηναίο φιλόσοφο οι ανάγκες του ανθρώπου είναι ποικίλες και διαφέρουν ως προς τη σπουδαιότητα και την προτεραιότητά τους:

«Αλλά η πρώτη κι η μεγαλύτερή μας ανάγκη είναι βέβαια η προμήθεια της τροφής, που από αυτή εξαρτάται η ζωή μας και η ύπαρξή μας [...]. Δεύτερη η ανάγκη της κατοικίας, τρίτη της ενδυμασίας και τα άλλα τέτοια»⁴¹.

Μετά την ιεραρχημένη παρουσίαση των βασικών βιοτικών αναγκών –που ανάλογο της απαντάται στον Maslow⁴²– προβάλλει το ερώτημα:

«πώς ή πόλις άρκέσει έπί τοσαύτην παρασκευήν;»⁴³.

Δύο τρόποι μνημονεύονται για την επίλυση του συγκεκριμένου αυτού ζητήματος:

α) Ο κάθε άνθρωπος να φροντίζει μόνος για τις ανάγκες του και μόνο γι' αυτές, να ασχολείται διαδοχικά με τις διάφορες παραγωγικές εργασίες, που κρίνονται άκρως απαραίτητες για την ικανοποίηση των διαφόρων βιοτικών αναγκών⁴⁴ και

β) ο κάθε άνθρωπος να ασχολείται με μια ορισμένη εργασία και να διαθέτει το προϊόν της και για τους άλλους ανθρώπους⁴⁵.

Από τους δύο αυτούς τρόπους προκρίνεται ανεπιφύλακτα ο δεύτερος, γιατί είναι ο αποδοτικότερος και η εργασία του κάθε ατόμου γίνεται ευκολότερα. Με αυτόν τον τρόπο μας εισάγει ο Πλάτων στον κοινωνικό καταμερισμό των έργων, ο οποίος είναι απόρροια της φυσικής προδιαθέσεως του ατόμου για εργασία και

της ποιοτικής υπεροχής της εργασίας του ειδικευμένου σε ορισμένη τέχνη από την εργασία του απασχολούμενου με πολλές τέχνες⁴⁶. Με την εμφάνιση του καταμερισμού των έργων

«περισσότερη και καλύτερη και ευκολότερη γίνεται μια δουλειά, όταν ένας μόνος περιορίζεται αποκλειστικά σε ένα έργο, ανάλογο με τη φυσική του ικανότητα και να το κάνει τον καιρό που χρειάζεται, χωρίς να απασχολείται από τίποτε άλλο»⁴⁷.

Ο καταμερισμός των έργων αντικρίζεται κυρίως ως ζήτημα δικαιοσύνης, απαραίτητης για την καλή και απρόσκοπτη λειτουργία της κοινωνικής ζωής⁴⁸. Στην Πολιτεία δε θα πρέπει να υπάρχει άτομο που να εξασκεί δύο ή περισσότερα επαγγέλματα⁴⁹. Ο υποδηματοποιός π.χ. θα είναι μόνο υποδηματοποιός, «και όχι δικαστής εκτός από γεωργός»⁵⁰. Με τον τρόπο αυτό ικανοποιείται το αίσθημα της δικαιοσύνης στην Πολιτεία, «με το να καταγίνεται δηλαδή κανείς μόνο με τη δουλειά του και να μην ανακατεύεται με πολλές δουλειές»⁵¹.

Τις αυτές σκέψεις επαναλαμβάνει ο Πλάτων και στο τελευταίο έργο του, τους *Νόμους*. Θα υποστηρίξει πως δεν είναι στην φύση κανενός σχεδόν ανθρώπου

«να μπορεί να εκτελεί με ακρίβεια δύο επαγγέλματα ή δύο τέχνες, ούτε πάλι τη μία να ασκεί ο ίδιος επαρκώς και για την άλλη να επιβλέπει εκείνον που την εκτελεί»⁵².

Για το λόγο αυτό προτείνει όπως θεοπισθεί νόμος στην πόλη, τέτοιος που να απαγορεύει την απασχόληση σε δύο επαγγέλματα:

«[...] κανένας σιδηρουργός ας μην είναι συγχρόνως και μαραγκός, μήτε πάλι ένας μαραγκός να επιστατεί σε άλλους σιδηρουργούς περισσότερο παρά στη δική του τέχνη, φέρνοντας πρόφαση ότι, επειδή επιστατεί σε πολλούς δούλους που εργάζονται γι' αυτόν, δικαιολογημένα φροντίζει πιο πολύ γι' αυτούς, γιατί απ' αυτούς έχει περισσότερα έσοδα, παρά από την τέχνη του. Μια τέχνη λοιπόν, πρέπει να ασκεί ο καθένας στην πόλη και από αυτή να εξοικονομεί τα αναγκαία για να ζήσει»⁵³.

Η τοποθέτηση αυτή του Πλάτωνα, να ασχολείται κανείς αυστηρά σε ένα και μόνο έργο, απαντάται και σε άλλους αρχαίους συγγραφείς, όπως στον Αριστοφάνη⁵⁴, Ευριπίδη⁵⁵ και Πλούταρχο⁵⁶.

Αναφορικά με μια σύγκριση των προσεγγίσεων του Πλάτωνα και του Smith για την περιγραφή και ερμηνεία του κοινωνικού καταμερισμού των έργων, πρέπει να λάβουμε υπόψη ορισμένους παράγοντες που διαφοροποιούν τις απόψεις των δύο αυτών συγγραφέων. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ο καταμερισμός των έργων αποτελεί μια αναγκαία και ικανή συνθήκη για την πραγμάτωση της αρετής της δικαιοσύνης μέσα στην πολιτεία. Επιπρόσθετα, η ανταλλαγή των αγαθών είναι κατά τον Πλάτωνα αποτέλεσμα του καταμερισμού των έργων. Αντίθετα, ο A. Smith θα υποστηρίξει ότι είναι η ανάγκη της ανταλλαγής, η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό των έργων⁵⁷.

«Όπως είναι χάρη στη διαπραγμάτευση, στον αντιπραγματισμό και στην αγορά που παίρνουμε ο ένας από τον άλλο», παρατηρεί ο A. Smith⁵⁸, «το μεγαλύτερο μέρος εκείνων των αμοιβαίων εξυπηρετήσεων που χρειαζόμαστε, έτσι είναι αυτή η ίδια διάθεση για ανταλλαγή που αρχικά δίνει λαβή στον καταμερισμό της εργασίας»⁵⁹.

Η διαφορετική αυτή προσέγγιση ανάμεσα στους δύο συγγραφείς δεν έχει τύχει της συνεπούς και επισταμένης αναγνωρίσεως από πλείστους ερευνητές⁶⁰.

Adam Smith

Ο Smith προέβη στην διεξοδική ανάλυση του καταμερισμού των έργων μέσα σε μια παραγωγική μονάδα· λεπτομερώς στο εργαστήριο παραγωγής καρφιστών, συνοπτικότερα στο σιδηρουργείο και στο υφαντουργείο⁶¹.

Διατυπώθηκε η άποψη, πως η πηγή εμπνεύσεως της περιγραφής του καταμερισμού των έργων στο εργαστήριο καρφιστών υπήρξε το λήμμα «*éringle*» του πέμπτου τόμου της *Encyclopédie* των d' Alembert και Diderot⁶², όπου αναφέρονται οι δεκαοκτώ διαφορετικοί χειρισμοί στην παραγωγή καρφιστών και υπάρχει η σχετική αναπαράσταση. Ο Smith αναφέρει τον ίδιο αριθμό διαφορετικών χειρισμών, περιγράφει όμως πέντε ή έξι:

«Για τούτο, ας πάρουμε ένα παράδειγμα από μια ασήμαντα μεταποιητική ασχολία, το επάγγελμα του καρφισσοποιού, όπου όμως έχει πολύ συχνά παρατηρηθεί ο καταμερισμός της εργασίας [...]. Ένας άντρας εφελκύει το σύρμα επιμηκύνοντάς το, ένας άλλος το ισιώνει, ένας τρίτος το

κόβει, ένας τέταρτος του κάνει μύτη, ένας πέμπτος το τρίβει με συμυριδόσκονη για να δεχθεί την κεφαλή· για να γίνει η κεφαλή χρειάζονται δύο ή τρεις ξεχωριστοί χειρισμοί· η προσαρμογή της κεφαλής είναι μια ξεχωριστή δουλειά, η λεύκανση των καρφισών αποτελεί μια άλλη δουλειά· είναι ακόμα από μόνο του ένα επάγγελμα η συσκευασία τους στο χαρτί· και η σπουδαία ασχολία της κατασκευής μιας καρφίτσας, μ' αυτόν τον τρόπο, διαιρείται σε περίπου δεκαοκτώ ξεχωριστούς χειρισμούς, οι οποίοι σε μερικά εργαστήρια μεταποιήσεως, όλοι γίνονται από ξεχωριστά χέρια, αν και σε άλλα ο ίδιος άνδρας μερικές φορές θα εκτελέσει δύο ή τρεις απ' αυτούς»⁶³.

Σύμφωνα με άλλη άποψη, το παράδειγμα του καρφίτσοποιού και κατασκευαστού καρφιών έλαβε ο Smith από τον Γερμανό Ernst Ludwig Carl (1682-1743). Πραγματικά, ο όχι τόσο γνωστός αυτός συγγραφέας περιγράφει με παρόμοιο με τον Smith τρόπο τον καταμερισμό των έργων⁶⁴. Το έργο του Carl δεν μνημονεύεται στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του Smith, ενώ δεν αποκλείουμε το γεγονός να το είχε διαβάσει, όταν βρέθηκε στο Παρίσι.

Το παράδειγμα του καρφίτσοποιού εμφανίζεται και στον Adam Ferguson (1728-1816)⁶⁵, σε σημείο που ο Karl Marx να θεωρήσει τον Smith μαθητή του Ferguson⁶⁶. Η άποψη αυτή του Marx⁶⁷ δε φαίνεται να ευσταθεί, γιατί ο Smith περιέγραψε τον καταμερισμό των έργων στο εργοστάσιο καρφισών σε ένα πολύ προγενέστερο από το *Wealth of Nations* (1776) έργο του⁶⁸, το 1763, το οποίο όμως ανακαλύφθηκε το 1895 από τον Ed. Cannan και εξεδόθη το επόμενο έτος από τον ίδιο. Με τον καταμερισμό των έργων θα ασχοληθεί και στο έργο του *Lectures on Jurisprudence*⁶⁹.

Κατά την άποψή μας, ανεξάρτητα από το αν επηρεάστηκε ή όχι από το σχετικό λήμμα της Encyclopédie, είναι γεγονός πως ο Smith γνώρισε από κοντά και επισκέφθηκε ένα τέτοιο εργαστήριο. Στην ευρύτερη περιοχή του Kirkcaldy υπήρχε ένα εργαστήριο κατασκευής καρφισών, το οποίο επισκεπτόταν τακτικά ο Smith στα παιδικά και εφηβικά του χρόνια⁷⁰.

Το παράδειγμα του καταμερισμού των έργων στην υφαντουργία, περιγράφεται τόσο από τον Smith⁷¹, όσο και προγενέστερα από τους Πλάτωνα και Petty, όπως είδαμε, αλλά και τους Carl⁷² και Mandeville⁷³.

Όπως παρατηρούμε από τον πίνακα (3),

Πίνακας 3 Ο καταμερισμός των έργων στην υφαντουργία.

Petty	Smith
–	1' βοσκός
–	2' εκείνος που ξεδιαλέγει το μαλλί
1 ένας ξαίνει	3' εκείνος που ξαίνει ή κτενίζει
–	4' εκείνος που βάφει
–	5' εκείνος που το λαναρίζει
2 ένας γνέθει	6' εκείνος που το γνέθει
3 άλλος το υφαίνει	7' εκείνος που το υφαίνει
4 άλλος το αποχωρίζει	–
–	8' άλλος το γνάφει
5 άλλος το λειαίνει	9' άλλος το λειαίνει
6 άλλος το πιέζει	–
7 άλλος το συσκευάζει	–

Πηγή: W. Petty, «Political Arithmetick», σε: C.H. Hull (επιμ.), *The...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 260.

A. Smith, *Wealth of Nations*, βιβλίο Ι, κεφ. Α', σελ. 11.

ο Smith περιγράφει τον καταμερισμό των έργων από τον παραγωγό-βοσκό και συνεχίζει και στα υπόλοιπα στάδια· όπως φαίνεται από τον πίνακα (3), ο Smith είναι αναλυτικότερος στην παραγωγική διαδικασία των πρώτων σταδίων, σε αντίθεση με τον Petty που γίνεται λεπτομερέστερος στα τελευταία στάδια. Η παράλειψη των σταδίων (4') και (5') από τον Petty δε μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οφείλεται σε άγνοιά του –ας μην λησμονούμε πως ο πατέρας του ήταν υφαντουργός– ενδεχομένως όμως ο αιώνας που μεσολάβησε από τη συγγραφή του «Political Arithmetick» (1676) μέχρι τη δημοσίευση του «Wealth of Nations» (1776) να στάθηκε σημαντικός στην εισαγωγή νέων μεθόδων κατεργασίας στη βιομηχανία υφασμάτων.

Η ομοιότητα ανάμεσα στους Petty και Smith είναι μεγάλη, δεν αποκλείεται να είχαν και οι δύο σαν κοινό σημείο αναφοράς τον Πλάτωνα⁷⁴. Ο Smith δε θα λησμονήσει επίσης ν' αναφερθεί στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον καταμερισμό των έργων και στο μέγεθος της αγοράς⁷⁵. Ο πίνακας (4) δείχνει την ομοιότητα της προσεγγίσεως στο ζήτημα αυτό ανάμεσα στους Petty και Smith.

Πίνακας 4 Καταμερισμός της εργασίας και μέγεθος της αγοράς.

Petty	Smith
«Παρατηρούμε ότι στις πόλεις και στις οδούς μιας μεγάλης πόλεως, όπου όλοι οι κάτοικοι ασχολούνται σχεδόν σε μια τέχνη, το προϊόν είναι κατασκευασμένο καλύτερα και φθηνότερα».	«Στα μοναχικά σπίτια και στα πολύ μικρά χωριά, που είναι σκορπισμένα σε μια τόσο ερημική χώρα, όπως τα υψίπεδα της Σκωτίας, κάθε γεωργός πρέπει να είναι χασάπης, ψωμάς και ζυθοποιός για την οικογένειά του [...]. Οι διασκορπισμένες οικογένειες που ζουν σε απόσταση οκτώ ή δέκα μιλίων από την άλλη κοντινότερη σ' αυτούς οικογένεια, πρέπει να μάθουν να εκτελούν οι ίδιες ένα μεγάλο αριθμό μικροδουλειών, για τις οποίες σε πιο πολυάνθρωπες περιοχές, θα επιζητούσαν τη βοήθεια των εργατών εκείνων».

Πηγή: W. Petty, «Another Essay in Political Arithmetick concerning the Growth of the City of London», σε C.H. Hull (επιμ.), *The Economic...*, όπ. παρ., τόμ. Β', σελ. 473.
A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Γ', σελ. 17.

Ο ρόλος των φιλοσόφων στην παραγωγική διαδικασία

Ο Smith θ' αναφερθεί εκτενώς στον ρόλο που διαδραματίζουν οι φιλόσοφοι στην εφαρμογή νέων μεθόδων και στην εισαγωγή καινοτομιών στην παραγωγική διαδικασία. Ο ρόλος τους κρίνεται καθοριστικός. Το επάγγελμά τους συνίσταται στην παρατήρηση οποιουδήποτε φαινομένου και με τον τρόπο αυτό

«έχουν συχνά την ικανότητα να συνδυάζουν τις δυνάμεις των πιο απομακρυσμένων και ανόμοιων αντικειμένων»⁷⁶.

Η τοποθέτηση και διαπίστωση αυτή του Smith μας υπενθυμίζει τον Θαλή τον Μιλήσιο· ο προσωκρατικός αυτός φιλόσοφος, κατά την παράδοση, είχε ως μοναδική του απασχόληση την παρατήρηση, η οποία του επέτρεψε να προβλέψει με τη βοήθεια των αστρονομικών του γνώσεων ότι η εσοδεία των ελαίων θα ήταν μεγάλη, τον οδήγησε να εκμισθώσει τα ελαιοτριβεία της Μιλήτου και Χίου και όταν ήλθε ο καιρός της τριβής των ελαίων, πολλοί ζητούσαν επειγόντως να νοικιάσουν τα ελαιοτριβεία του. Τότε ο Θαλής, μοναδικός εκμισθωτής των ελαιοτριβείων, τα επενόκιαζε

σε αρκετά υψηλή τιμή εκμεταλλευόμενος την μονοπωλιακή του θέση και προσπορίσθηκε αρκετά έσοδα⁷⁷. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το γεγονός ότι ο Smith είχε γνώση του περιστατικού που διασώζει ο Αριστοτέλης, το οποίο εφαρμόζεται στη δική του γνώμη για τους φιλόσοφους.

Τον καταμερισμό των έργων θα μεταφέρει ο Smith επίσης και στη φιλοσοφία όπου θα υπογραμμίσει πως

«η υποδιαίρεση της απασχολήσεως στη φιλοσοφία, όπως και σε κάθε άλλη ασχολία, βελτιώνει τη δεξιότητα και εξοικονομεί χρόνο. Κάθε άτομο γίνεται πιο έμπειρο στον δικό του ιδιαίτερο κλάδο, συνολικά γίνεται περισσότερη δουλειά και αυξάνεται χάρη σ' αυτή η ποσότητα της επιστημονικής γνώσεως»⁷⁸.

Τα στοιχεία που διαφοροποιούν το φιλόσοφο από μια οποιαδήποτε χειρονακτική απασχόληση οφείλονται στη συνήθεια, στο έθιμο και στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση του παρέχει τέτοιες γνώσεις που να είναι σε θέση να τις χρησιμοποιήσει στην εφεύρεση ή τελειοποίηση των μηχανών που θα συντελέσουν στην αύξηση της παραγωγής και στη συνέχεια του κοινωνικού πλούτου⁷⁹. Ειδικότερα, ο Smith αντιπαραθέτει τον φιλόσοφο με τον κοινό αχθοφόρο⁸⁰. μετά την ηλικία των έξι ή οκτώ ετών αρχίζουν ν' ασχολούνται με διαφορετικές ασχολίες και ο φιλόσοφος θα είναι εκείνος που με τις γνώσεις του θα προβεί σε βελτιώσεις των τεχνικών μεθόδων.

Η μνεία από τον Smith του παραδείγματος του φιλόσοφου και του αχθοφόρου δε μπορούμε να υποστηρίξουμε πως έγινε τυχαία. Στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία παρουσιάζεται ένα ανάλογο περιστατικό. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την παράδοση, ο Δημόκριτος συναντά τον συντοπίτη του Πρωταγόρα, ο οποίος εργαζόταν σαν αχθοφόρος, αναγνωρίζει την ευφυΐα του και του προτείνει να τον ακολουθήσει στην Αθήνα⁸¹. Είναι πολύ πιθανό να υποθέσουμε πως η ιστορία αυτή «είναι η πηγή της παρατηρήσεως του Smith για τη διαφορά ανάμεσα στον αχθοφόρο και τον φιλόσοφο»⁸². Υποστηρίχθηκε επίσης η άποψη πως η ίδια η συμπεριφορά του Smith όταν εγκατέλειψε το Πανεπιστήμιο της Γλασκώθης για να ακολουθήσει τον δούκα του Buccleugh με μισθό ως σύμβουλός του, προσιδιάζει με τις απόψεις του Πρωταγόρα και των σοφιστών γενικότερα, οι οποίοι δέχονταν χρήματα κατά τη διδασκαλία τους⁸³.

Τα αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων κατά τον Α. Smith. Σύγκριση με Πλάτωνα και Petty

Ο Α. Smith θέτει με σαφήνεια και εύστοχα τα αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων, τα οποία συνοψίζονται στην

- α) αύξηση της επιδεξιότητας κάθε συγκεκριμένου εργάτη,
- β) στην εξοικονόμηση χρόνου και στην
- γ) εφεύρεση ενός μεγάλου αριθμού μηχανών, που διευκολύνουν και συντομεύουν την εργασία και παρέχουν τη δυνατότητα σ' έναν άνδρα να πραγματοποιεί την εργασία πολλών⁸⁴. Ο Πίνακας (5) παρουσιάζει συγκριτικά και συγκεφαλαιωτικά τις ομοιότητες και διαφορές των αποτελεσμάτων του καταμερισμού των έργων στους Πλάτωνα, Petty και Smith.

Πίνακας 5 Τα αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων

Πλάτων	Petty	Smith
περισσότερη εργασία	περισσότερη εργασία	περισσότερη εργασία
καλύτερο έργο ως συνέπεια της επιδεξιότητας	-	αύξηση της επιδεξιότητας
εύκολη εργασία (μεγαλύτερη άνεση στην εκτέλεση του έργου)	εύκολη εργασία	
-	-	εξοικονόμηση χρόνου
κατάλληλος χρόνος κατασκευής του έργου	-	-
-	-	εφεύρεση μηχανών

Πηγή: Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370c 3-5.

W. Petty, «Another Essay in...», όπ. παρ., σε C.H. Hull (επιμ.), όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 473.

A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α', σελ. 7-9.

Τα μειονεκτήματα του καταμερισμού των έργων

Ο Smith σε αντίθεση με τον Petty, αλλά και με τον Πλάτωνα, διερευνά και τα τυχόν μειονεκτήματα που μπορεί να προκαλέσει ο καταμερισμός της εργασίας. Πραγματικά, η αυξημένη παραγωγικότητα είναι αποτέλεσμα, μεταξύ των άλλων και της επιδεξιό-

τητας την οποία αποκτά ο εργαζόμενος στην ίδια πάντοτε εργασία. Τούτο όμως δημιουργεί προβλήματα, γιατί εγκλείει τον κίνδυνο του μαρασμού της ζωτικότητας του εργαζομένου. Ο εργαζόμενος είναι υποχρεωμένος να διέρχεται ένα μεγάλο μέρος της ημέρας εκτελώντας την ίδια πάντοτε εργασία, η οποία μπορεί να είναι πάρα πολύ απλή· με τον τρόπο αυτό δε βρίσκει ερείσματα για ν' αναπτύξει τη φαντασία του, να οξύνει το πνεύμα του και να διευρύνει τις γνώσεις του, γιατί η απλούστατη εργασία που μονότονα και σε καθημερινή βάση εκτελεί δε του δημιουργεί προβλήματα, τα οποία θα μπορούσε να λύσει⁸⁵.

Η εκτέλεση του ίδιου έργου σε καθημερινή βάση από τον εργαζόμενο μπορεί να οδηγήσει σε βελτιωτικές τάσεις σ' αυτό από τον κατασκευαστή του· είναι όμως εξίσου, αν όχι και πιθανότερο, η μονότονη εργασία να μην οξύνει το πνεύμα και να οδηγήσει στην πνευματική στασιμότητα. Η μονότονη εργασία δεν δημιουργεί χαρά και ευχαρίστηση στον εργαζόμενο, πράγμα το οποίο ενδέχεται να έχει συνέπειες στην ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων· ο εργαζόμενος συμβάλλοντας κατά ένα μικρό ποσοστό στην παραγωγική διαδικασία δεν είναι σε θέση να δει το αποτέλεσμα του έργου και είναι πολύ δύσκολη έως ανέφικτη η κατασκευή καλλιτεχνημάτων⁸⁶.

Το φαινόμενο του καταμερισμού των έργων που συνδέθηκε στη βιβλιογραφία με το όνομα του Adam Smith είχε τύχει της προσοχής και προγενέστερων συγγραφέων, όπως του Petty, του Carl, του Mandeville. Τόσο ο Petty, του οποίου η συνεισφορά στην ανάλυση του καταμερισμού των έργων δεν έχει επαρκώς μέχρι σήμερα αξιολογηθεί, όσο και ο Smith παρουσιάζουν κοινά σημεία, εμφανίζουν όμως και σημαντικές διαφορές, οι οποίες οφείλονται τόσο στο βαθμό της τεχνολογικής προόδου κάθε εποχής, όσο και στο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο που έδρασε κάθε συγγραφέας. Ο Smith, και μόνον αυτός, θ' αναγνωρίσει και τα αρνητικά αποτελέσματα του καταμερισμού των έργων που εμφανίζονται στην εποχή του.

Σημειώσεις

1. W. Petty, «A Treatise on Taxes and Contributions» (London 1662), στο: C.H. Hull (επιμ.), *The Economic Writings of Sir William Petty*, τ. I, Cambridge 1889, σελ. 68.

2. W. Petty, «Another Essay in Political Arithmetick concerning the Growth of the City of London» (London 1683), στο: C.H. Hull (επιμ.), *The Economic...*, όπ.παρ., σελ. 473. Ο Ρ.Δ. Θεοχάρης αναφέρει πως οι ιδέες αυτές του Petty

ανευρίσκονται στο έργο του *Political Arithmetick*. Βλ. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, τόμ. Α', Αθήνα (Παπαζήσης) 1979, σελ. 69, υποσ. 5 και 6, πράγμα που δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια.

3. W. Petty, «Apothor Essay...», οπ. παρ., σελ. 473.

4. Όπ. παρ.

5. Όπ. παρ.

6. Λαμβάνεται από Π. Γέμτο «Η οικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων», *Επιλογή* (Ετήσια Έκδοση), Ιανουάριος 1991, σελ. 385-391, εδώ σελ. 386. Βλ. Ε. Roll, *Ιστορία της Οικονομικής Σκέψεως*, μετφρ. Α. Σιδέρη, Αθήνα (Παπαζήσης), 1953, σελ. 23.

7. Ξενοφώντος, *Κύρου Παιδεία*, Η ΙΙ, 5.

8. Πρβλ. Δημ. Στεφανίδου, *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξελίξει*, τόμ. Α', Αθήνα, 1948, σελ. 114. Κ. Αρκουδογιάννη, *Ο καταμερισμός των έργων και οι Αρχαίοι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη, 1956, σελ. 42-44.

9. W. Petty, *Political Arithmetick* (1676-1690), στο: C.H. Hull (επιμ.), *The Economic Writings...*, οπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 260.

10. Πρβλ. και Ε.Α.Ι. Johnson, *Predecessors of Adam Smith. The Growth of British Economic Thought* (1937) (αναστ. εκδ., New York, 1960), σελ. 244.

11. Πλάτωνος, *Πολιτικός* 279B9-C3, 289A9-B4, 280E6-281B6, 281D8-282D3.

12. J. Bonar, *Philosophy and Political Economy*, London, 1893 (αναστ. εκδ. New York, 1966), σελ. 15, υποσ. 3. Το θέμα αυτό πραγματεύεται εκτενέστερα στη βαθυστόχαστη εργασία του ο V. Foley, «The Division of Labour in Plato and Smith», *History of Political Economy*, 6 (1974), 220-242, εδώ σελ. 236-238.

13. Πλάτωνος, *Πολιτικός* 279A-283B.

14. Τούτο υποστηρίζει ο σχολιαστής του *Wealth of Nations*, Ed. Cannan. Βλ. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York (Modern Library) 1937, σελ. 3, υποσ. 1. Το σχετικό χωρίο λαμβάνεται από το έργο του B. Mandeville, *Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, London, 1729, pt. ii, dial. 335: «No number of men, when once they enjoy quiet, and no man needs to bear his neighbour, will be learning to divide and subdivide their labour».

15. Ιπποκράτους, *Περί Διαίτης* Α14. Πρβλ. Ν.Γ. Μαρματάκη, «Η τεχνική ανάπτυξις εις την αρχαίαν Ελλάδα», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 49, 1 (1969), 1-80, εδώ σελ. 27-31.

16. Πρβλ. και το εκφραστικό πλατωνικό χωρίο που παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το αντίστοιχο του Petty. Πλάτωνος, *Πολιτικός* 279B-C: «Τι δήτα ού καθάπερ έν τοίς έμπροσθεν τέμνοντες μέρη μερών έκαστον διηρούμεθα και νύν περι ύφαντικήν ταύτων τουτ' έδράσαμεν...».

17. Έτσι, ο Ed. Cannan, σχολιαστής και επιμελητής της εκδόσεως του *Wealth of Nations* (1937), θ' αναφερθεί στον Mandeville ως θεμελιωτή του όρου «division of labour», θα παραγνωρίσει όμως τη συμβολή του Petty. Πρβλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, σελ. 3, υποσ. 1.

Επίσης τόσο ο K. Steinlein, *Handbuch der Vols-Wirtschaftslehre*, München 1831 (αναστ. εκδ. 1970), σελ. 315-316, όσο και ο J. Garnier, *Traité d' Économie Politique*, Paris, 1860, σελ. 208-209, υποσ. 4, ενώ μνημονεύουν τους Ξε-

νοφώντα, Πλάτωνα, Beccaria, Diderot και Turgot ως προδρόμους του Smith στην ανάλυση του φαινομένου του καταμερισμού των έργων, παραγνωρίζουν τη συμβολή του Petty. Μία σύντομη αναφορά τον καταμερισμό των έργων κατά Petty απαντάται στον J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, γερμ. μτφρ., Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht), 1965, σελ. 280, ενώ μια εκτενέστερη αναφορά γίνεται από τον Τ. Aspromourgos. Βλ. Τ. Aspromourgos, «Political Economy and the Social Division of Labour: The Economics of Sir William Petty», *Scottish Journal of Political Economy* 33, 1 (1986) 28-45, εδῶ σελ. 38.

Τ. Aspromourgos and A. Coats, «Einführung zu Sir William Pettys», *Political Arithmetick*, στον τόμο: B. Schefold, D. O' Brien, A. Coats and T. Aspromourgos, *Vademecum zu einem Klassiker der angewandten Nationalökonomie*, Düsseldorf (Wirtschaft und Finanzen) 1992, σελ. 77-116, εδῶ σελ. 83.

18. Βλ. A. Skinner, «Economics and History - The Scottish Enlightenment», *Scottish Journal of Political Economy*, 12, 1 (1965), σελ. 1-22.

19. Βλ. A. Skinner, «Economics and...», όπ. παρ., σελ. 8-15.

20. Πρῶλ. R.L. Meek, «Smith, Turgot and the "Four Stages" Theory», *History of Political Economy*, 3 (1971), σελ. 9-27, ιδίως σελ. 23-24.

21. Ο R.L. Meek, «Smith, Turgot...», όπ. παρ., σελ. 15 γράφει πως στους Έλληνες «(...) δε βρήκα τίποτα ανάλογο». Αντίθετα ο V. Foley, «The Division of...», όπ. παρ., σ. 224 θα επισημάνει τη διατύπωση μιας ανάλογης θεωρίας από τον Πλάτωνα.

22. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 677b 2-4.

23. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 677e8-678a1.

24. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 678e 7-8.

25. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 679b 3-6.

26. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 679a 1-7.

27. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 678d9-68e1.

28. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 680e 7-8.

29. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 680d 9-10.

30. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681a 1-2.

31. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681a 2-3.

32. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681e 1-3.

33. Πλάτωνος, *Νόμοι* Γ 681d 1-5.

34. Η.Ε. Barnes, «Theories of the Origin of the State in Classical Political Philosophy», *Monist* XXXIV (1924), σελ. 15-62, εδῶ σελ. 20-31 για τον Πλάτωνα, και σελ. 26-30 για τη διαδικασία των τεσσάρων σταδίων.

35. Πρῶλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Α', κεφ. Ι.

36. A. Smith, «An Early Draft of part of the Wealth of Nations», στο W.R. Scott, *Adam Smith as Student and Professor*, Glasgow, 1937, σελ. 325-326.

37. W.R. Scott, *Adam Smith as Student...*, όπ. παρ., σελ. 382.

38. Βλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. 2, σελ. 15. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψεως από τους Αρχαίους Έλληνες στους Κλασσικούς*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985, σελ. 232.

39. Πρῶλ. V. Foley, «The Division of...», ενθ. αν., σελ. 227. G. Vivenza, «Platone e Adam Smith sulla divisione del lavoro», σε: *Studi in onore di Gino Barbieri*, τόμ. Γ, Pisa, 1983, σελ. 1573-1595 [= G. Vivenza, «Adam Smith e la

cultura classica», Pisa, 1984, σελ. 179-192, εδώ σελ. 190].

40. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. 2, σελ. 15. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 232.

41. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 369d 1-5.

42. A. Maslow, «Theory of Human Motivation - The Basic Needs», *Psychological Review*, 50 (1942), σελ. 370-396.

43. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 369d 7-8.

44. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 369e2-370a1.

45. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370a 3-4.

46. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370a7-b6.

47. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Β 370c 3-5.

48. Πρβλ. Ι. Ξυροτήρη, «Η κοινωνιολογική σκέψη και ο Πλάτων», *Επιστημονική Επετηρίς Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, 1 (1968-1969), σελ. 186.

49. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Γ 397e 1-2.

50. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Γ 397e 5-7.

51. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Δ 433a 8-9. Βλ. και *Πολιτεία* Δ 433e12-434a1. Πρβλ. D. Hyland, «Republic, Book II, and the Origins of Political Philosophy», *Interpretation*, 16, 2 (1988-1989), σελ. 247-261, εδώ σελ. 256-257.

52. Πλάτωνος, *Νόμοι* Η 846d8-e1.

53. Πλάτωνος, *Νόμοι* Η 846e-847a3.

54. Αριστοφάνους, *Σφήκες*, στίχ. 1431.

55. Ευριπίδου, *Ικέτιδες*, στίχ. 419.

56. Πλουτάρχου, *Περί Ευθυμίας* 472c. Πρβλ. και Κ. Αρκουδογιάννη, *Ο καταμερισμός των...*, όπ. παρ., σελ. 45-46.

57. Πρβλ. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Ιστορία Οικονομικής Αναλύσεως*, τόμ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, σελ. 18, όπου αναγνωρίζεται αυτή η διαφορά.

58. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. 2, σελ. 15. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 232.

59. Όπ. παρ.

60. Πρβλ. J. Garnier, *Traité d' Économie...*, όπ. παρ., σελ. 208-209. Νικ. Γουναράκη, «Η Οικονομική Επιστήμη παρ' Αριστοτέλει, Πλάτωνι και Ξενοφώντα», στον τόμο: *Τα κατά την εορτήν της 50ετηρίδας του Εθνικού Πανεπιστημίου εκδιδόμενα*, Αθήνα, 1888, σελ. 340-431, εδώ σελ. 386-390. Α.Α. Trever, «A History of Greek Economic Thought», *Chicago*, 1916 (αναστ. εκδ. 1975), σελ. 34-35. G. Barbieri, *Founti per la storia delle dottrine economiche dall' Antichità alla prima scolastica*, Milano, Marzorati, 1958, σελ. 31-35 και ίδιου «Le dottrine economiche nell' Artichità Classica» σε Padovani (επιμ.), *Grande Antologia Filosofia*, τόμ. ΙΙ, Milano, 1964, 323-324 εδώ σελ. 848-852. G. Tozzi, *Economisti Greci e Romani*, Milano Feltrinelli, 1961, σελ. 92-94, όπου μνημονεύεται η επίδραση Πλάτωνος επί του Smith, χωρίς να τονίζεται η διαφορετική προβληματική του ζητήματος.

61. A. Smith, *Wealth of Nations*, σελ. 4-5. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 222-223.

62. D' Alembert/Diderot (επιμ.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*, τόμ. Ε', Paris, 1775 (αναστ. εκδ. 1966), σελ. 804-807.

63. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 4-5. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 222-223.
64. Βλ. E.L. Carl, *Traité de la Richesse des Princes et de leurs Etats*, τόμ. ΙΙ, Paris, 1722, σελ. 132. Την επίδραση του Carl επί του Smith στον καταμερισμό των έργων διερευνά διεξοδικά ο Α. Tautscher, «Ernst Ludwig Carl und Adam Smith (Zur Neusichtung des Smithproblems)», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 54 (1941), σελ. 25-26 και «Die Arbeitsteilung als Grundproblem der Nationalökonomie bei Ernst Ludwin Carl (1722)», *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 10 (1941), σελ. 1-24.
65. A. Ferguson, *Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, (1767), γερμ. μετφ., Jena, 1923, Μέρος ΙV, κεφ. 1, σελ. 253-258.
66. K. Marx, «Das Kapital», τόμ. 5, στο K. Marx, F. Engels, *Werke*, τόμ. 26, Berlin, 1975, σελ. 145-147.
67. Την άποψη του Marx υιοθετεί και ο Κ. Δεσποτόπουλος, «Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος», Αθήνα (Σεφερλή), 1957, σελ. 26-27, υποσ. 8.
68. Πρόκειται για το έργο *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms. Delivered in the University of Glasgow, reported by a Student*, (1763), Oxford, 1896, σελ. 163 κ.ε. για τον καταμερισμό των έργων.
69. A. Smith, *Lectures on Jurisprudence*, εκδ. από R.L. Meek, D.D. Raphael and P.G. Stein, Oxford, 1978, σελ. 562-581. Τον καταμερισμό των έργων στην παραγωγή καρφίτσών μνημονεύει και ο επίσης Σκώτος οικονομολόγος Sir James Denham Steuart (1713-1780) το 1767 στο έργο του *Principles of Political Economy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*, Βιβλίο Ι, σελ. 179 [εκδ. υπό Α. Skinner, Edinburgh and Chicago] 1966, σελ. 158.
70. Βλ. G. Streminger, *Adam Smith*, Hamburg (Rowohlt), 1989, σελ. 16.
71. Βλ. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 11. W. Scott, A. Smith as Student..., όπ. παρ., σελ. 323 και 330. A. Smith, *Lectures on Justice...*, όπ. παρ., σελ. 161.
72. E.L. Carl, *Traité de la...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 17.
73. B. Mandeville, *Fable...*, όπ. παρ., τόμ. Α', σελ. 356, τόμ. Β', σελ. 145.
74. Δε φαίνεται να ευσταθεί κατά συνέπεια η άποψη του M. Trapp, *Politische Philosophie und Politische Ökonomie bei Adam Smith*, διδ. διατριβή, Regensburg, 1975, σελ. 161, πως δεν υπάρχει καμία σχέση ανάμεσα στους Πλάτωνα και Smith.
75. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Γ, σελ. 4-5. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 234.
76. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 10. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη*, όπ. παρ., σελ. 228.
77. Βλ. Αριστοτέλους, *Πολιτικά Α ΙΙ*, 1259a 7-18.
78. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 10. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 228.
79. Πρβλ. W. Scott, A. Smith as..., όπ. παρ., σελ. 343. R.L. Meek and A. Skinner, «The Development of Adam Smith's Ideas of the Division of Labour», *Economic Journal*, 83 (1973), σελ. 1094-1116, εδώ σελ. 1111.
80. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Β, σελ. 15-16. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 232.

81. Διογένους Λαερτίου, *Βίοι Φιλοσόφων* IX 53.
82. Λαμβάνεται από S. Todd Lowry, «The Roots of Hedonism: an Ancient Analysis of Quantity and Time», *History of Political Economy*, 13 (1981), σελ. 812-823, εδώ σελ. 813. Πρβλ. επίσης V. Foley, «Smith and the Greeks: Reply to Professor McNulty's Comments», *History of Political Economy*, 7 (1975), σελ. 379-389, εδώ σελ. 384.
83. Βλ. W.F. Campbell, «The Free Market for Goods and the Free Market for Ideas in the Platonic Dialogues», *History of Political Economy*, 17 (1985), σελ. 187-197, εδώ σελ. 189.
84. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο Ι, κεφ. Α, σελ. 7. Ρ.Δ. Θεοχάρη, *Η εξέλιξη...*, όπ. παρ., σελ. 225. Βλ. επίσης W. Scott, *A. Smith as...*, όπ. παρ., σελ. 225. A. Smith, *Lectures on Justice...*, όπ. παρ., σελ. 165.
85. A. Smith, *Wealth of Nations*, Βιβλίο V, κεφ. Α, σελ. 734.
86. Πρβλ. Κ. Αρκουδογιάννη, *Ο καταμερισμός...*, όπ. παρ., σελ. 18.

Βιβλιογραφία

- Για τα έργα του Πλάτωνος που μνημονεύουμε χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω εκδόσεις:
- Πλάτων, *Πολιτεία*, Αρχαίον Κείμενον, Μετάφραση: Ι. Γρυπάρη, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων, *Πολιτικός*, Αρχαίον Κείμενον, Μετάφραση - Σημειώσεις: Κ. Παπανικολάου, Αθήνα, Πάπυρος.
- Πλάτων, *Νόμοι*, Αρχαίον Κείμενον, Μετάφραση: Β. Μοσκόβη, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.
- D' Alembert et Diderot (επιμ.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*, τόμ. Ε', Paris, 1775 (αναστ. εκδ. 1966).
- Αρκουδογιάννης Κ., *Ο καταμερισμός των έργων και οι Αρχαίοι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη, 1956.
- Aspromourgos T., «Political Economy and the Social Division of Labour: The Economics of Sir William Petty», *Scottish Journal of Political Economy*, 33, 1, 1986, σελ. 28-45.
- Aspromourgos T. and A. Coats, «Einführung zu Sir William Pettys "Political Arithmetick"», στον τόμο: B. Schefold, D. O' Brien, A. Coats and T. Aspromourgos, *Vademecum zu einem Klassiker der angewandten Nationalökonomie*, Düsseldorf (Wirtschaft und Finanzen), 1992, σελ. 77-116.
- Barbieri G., *Fonti per la storia delle dottrine economiche dall' Antichità alla prima scolastica*, Milano, Marzorati, 1958.
- Barbieri G., «Le dottrine economiche nell' Antichità Classica», σε: A. Padovani (επιμ.), *Grande Antologia Filosofia*, τόμ. ΙΙ, Milano, 1964, σελ. 823-926.
- Barnes H.E., «Theories of the Origin of the State in Classical Political Philosophy», *Monist* XXXIV, (1924), σελ. 15-62.
- Bonar J., *Philosophy and Political Economy*, London, 1893 (αναστ. εκδ. New York, 1966).

- Cambell W.F., «The Free Market for Goods and the Free Market for Ideas in the Platonic Dialogues», *History of Political Economy*, 17, 1985, σελ. 187-197.
- Carl E.L., *Traité de la Richesse des Princes et de leurs Etats*, τόμ. II, Paris, 1722.
- Δεσποτόπουλος Κ., *Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήνα, Σεφερλή, 1957
- Ferguson A., *Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, 1767, γερμ. μτφρ., Jena, 1923.
- Foley V., «The Division of Labour in Plato and Smith», *History of Political Economy*, 6, 1974, 220-242.
- Foley V., «Smith and the Greeks: Reply to Professor McNulty's Comments», *History of Political Economy*, 7, (1975), σελ. 379-389.
- Garnier J., *Traité d' Économie Politique*, Paris, 1860.
- Γέμτος Π., «Η οικονομική σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων», *Επιλογή* (Ετήσια Έκδοση), Ιανουάριος, 1991, σελ. 385-391.
- Γουναράκη Νικ., «Η Οικονομική Επιστήμη παρ' Αριστοτέλει, Πλάτωνι και Ξενόφωντι», στον τόμο: *Τα κατά την εορτήν της 50ετηρίδας του Εθνικού Πανεπιστημίου εκδιδόμενα*, Αθήνα, 1888, σελ. 340-431.
- Hull C.H., (επιμ.), *The Economic Writings of Sir William Petty*, Cambridge University Press, 1889.
- Hyland D., «Republic, Book II, and the Origins of Political Philosophy», *Interpretation*, 16, 2, 1988-1989, σελ. 247-261.
- Johnson E.A.J., *Predecessors of Adam Smith. The Growth of British Economic Thought*, 1937, (αναστ. εκδ. New York, 1960).
- Lowry S. Todd, «The Roots of Hedonism: an Ancient Analysis of Quantity and Time», *History of Political Economy*, 13, 1981, σελ. 812-823.
- Mandeville B. de, *Fable of the Bees or Private Vices, Public Benefits*, London, 1729.
- Μαρματάκης Ν.Γ., «Η τεχνική ανάπτυξις εις την αρχαία Ελλάδα», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 49, 1, 1969, 1-80.
- Marx K., «Das Kapital», τόμ. 4, στο K. Marx, F. Engels, *Werke*, τόμ. 26, Berlin, 1975.
- Maslow A., «Theory of Human Motivation - The Basic Needs», *Psychological Review*, 50, 1942, σελ. 370-396.
- Meek R.L., «Smith, Turgot and the "Four Stages" Theory», *History of Political Economy*, 3, 1971, σελ. 9-27.
- Meek R.L. and A. Skinner, «The Development of Adam Smith's Ideas of the Division of Labour», *Economic Journal*, 83, 1973, σελ. 1094-1116.
- Roll E., *Ιστορία της Οικονομικής Σκέψεως*, μτφρ. Α. Σιδέρη, Αθήνα, Παπαζήσης, 1953, σελ. 23.
- Schumpeter J.A., *History of Economic Analysis*, γερμ. μτφρ., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1965.
- Scott W.R., *Adam Smith as Student and Professor*, Glasgow, 1937.
- Skinner A., «Economics and History - The Scottish Enlightenment», *Scottish Journal of Political Economy*, 12, 1, 1965, σελ. 1-22.
- Smith A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776, Εκδ. υπό Ed. Cannan με εισαγωγή του M. Lerner, New York, The Modern Library, 1937.

- Smith A., *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms. Delivered in the University of Glasgow, reported by a Student*, Oxford, 1896.
- Smith A., *Lectures on Jurisprudence*, εκδ. από R.L. Meek, D.D. Raphael and P.G. Stein, Oxford, 1978.
- Steinlein K., *Handbuch der Volks-Wirtschaftslehre mit drei synoptischen Tafeln*, τόμ. Ι (και μοναδικός), München, 1831 (αναστ. εκδ. 1970).
- Στεφανίδης Δημ., *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξει*, τόμ. Α', Αθήνα, 1948.
- Steuart J.D. Sir, *Principles of Political Economy: being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*, 1797, εκδ. υπό A. Skinner, Edinburgh and Chicago, 1966.
- Streminger G., *Adam Smith*, Hamburg, Rowohlt, 1989.
- Tautscher A., «Ernst Ludwig Carl und Adam Smith (Zur Neusichtung des Smith-problems)», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 54, 1941, σελ. 25-26.
- Tautscher A., «Die Arbeitsteilung als Grundproblem der Nationalökonomie bei Ernst Ludwig Carl (1722)», *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 10, 1941, σελ. 1-24.
- Θεοχάρης Ρ.Δ., *Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως*, τόμ. Α', Αθήνα, Παπαζήσης, 1979.
- Θεοχάρης Ρ.Δ., *Η εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψεως από τους Αρχαίους Έλληνες στους Κλασσικούς*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985.
- Tozzi G., *Economisti Greci e Romani*, Milano, Feltrinelli, 1961.
- Trapp M., *Politische Philosophie und Politische Ökonomie bei Adam Smith*, διδ. διατριβή, Regensburg, 1975.
- Trevar A.A., *A History of Greek Economic Thought*, διδ. διατριβή, Chicago, 1916 (αναστ. εκδ. 1975).
- Vivenza G., «Platone e Adam Smith sulla divisione del lavoro», στο: *Studi in onore di Gino Barbieri*, τόμ. Γ', Pisa, 1983, σελ. 1573-1595 [= G. Vivenza, *Adam Smith e la cultura classica*, Pisa, 1984, σελ. 179-192].
- Ξυροτήρη Ι., «Η κοινωνιολογική σκέψη και ο Πλάτων», *Επιστημονική Επετηρίς Ανώτατης Βιομηχανικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, 1, 1968-1969.

